

**OSMANLI DEVLETİ'NDE GAYRİMÜSLİMLERİN HUKUKİ DURUMU VE
MİLLET SİSTEMİ**

Öğr. Gör. İbrahim ÖZCOŞAR*

Osmanlı Devleti'nde, diğer İslam ve Türk devletlerinde olduğu gibi, hukuk esas itibariyle İslam hukukundan oluşmaktadır.¹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere uyguladığı hukuk, İslam hukukuna dayanmaktadır. Bu sebeple Osmanlı'da gayrimüslimlerin durumundan bahsetmeden önce, İslam hukukunun meseleye bakış açısı bilinmelidir.

İslam hukuku, dinsel bir hukuk olarak kişi yaşamını tüm yönleriyle düzenleyen emir ve kurallardan oluşuyordu. Ancak bu hukuk sadece Müslümanlarla ilgili çok geniş kurallar ve yaptırımlara sahip değildi.² Vatandaşlık bireyle devlet arasındaki siyasi ve hukuki bağ olarak tanımlandığından, İslam devletin sınırları içinde yaşayan herkes, ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun, bu devletin vatandaşları olarak görülmüştür. Bu anlayışla İslam hukukunda gayrimüslimlerin de hak ve yükümlülükleri belirtilmiştir.³

Her siyasi ve sosyal sistem gibi İslam'da da kendine inananlar ile inanmayanlar arasında bir ayırım vardır. Toplumun birlik sebebinin dil ve ırk birliği yerine, inanç birliğine dayandığı İslam hukukunda insan toplulukları esas itibariyle "Müslümanlar" ve "gayrimüslimler" olmak üzere ikiye ayrılır.⁴

İslam hukukunda, gayrimüslimler siyasi yönden iki gruba ayrılır: 1-*Ehli harb* (Müslümanlarla savaş halinde olanlar). 2-*Ehl-i Ahd* (Müslümanlarla antlaşma yapmış olanlar). Ehl-i ahd olanlar da 3'e ayrılır. 1- *Zimmiler* (İslam devletinin himayesini kabul edenler, ehl-i zimmet) 2-*Muâhedler* (Kendileriyle barış yapılmış olanlar, ehl-i hudne) 3-*Müste'menler* (Kendilerine eman verilmiş olanlar, ehl-i eman).⁵

İslam hukukçuları gayrimüslimleri din ve inanışlarına göre de ikiye ayırırlar: 1- *Ehl-i Kitap olanlar*, Kendilerine semavi kitap gönderilmiş olanlar, Yahudiler,

* D.Ü. Mardin Sağlık Yüksekokulu.

¹ M. Akif Aydın, "Osmanlıda Hukuk", **Osmanlı Devleti Tarihi** (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999, c. II, s. 375.

² T. Tankut Soykan, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler**, İstanbul 1999, s. 85.

³ Bilal Eryılmaz, **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul 1996, s. 20.

⁴ Eryılmaz, age, s. 19.

⁵ Cevdet Küçük, "Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler ve Millet Sistemi", **II. Osmanlı Sempozyumu** (Söğüt 1985), Ankara 1986, s. 61-62.

Hristiyanlar bu gruba girer *2-Ehl-i Kitab olmayanlar*; Puta tapan müşriklerle, mecusiler bu gruba girer.⁶

Biz konumuz gereği bu sınıflandırmalardan sadece, İslam ülkesinde yaşamaları sebebiyle konumuzla direkt bağlantılı olduklarından, “Zimmîler” üzerinde duracağız.

İslam tarihinde gayrimüslimlerle hukuki anlamda ilişkiler “Medine Vesikası” ile başlamıştır. Medine vesikasında Peygamber Efendimiz Medineli Yahudi ve müşrik kabilelerle sözleşme imzalamakta, ortak savunma işlerinin yanında, Yahudi ve müşriklere tam bir din hürriyeti, yargı ve yönetim konularında ise bir tür kabile otonomisi tanımaktadır. Sözleşmede, Yahudilerin dinleri kendilerine, Müslümanların dinleri kendilerine denilmektedir. Bu Mekke’de inmiş olan “*Sizin dininiz size bizim dinimiz bize*” ayetine paraleldir. Henüz “*Allah indinde tek din İslam’dır*” ayeti inmemiştir. Bu son ayet geldiğinde gayrimüslimlere tanınmış özgürlük değişmeyecektir, geçici olduğu kanıtlanmış sözleşme yerine artık İslam devletinin yüksek otoritesine tabi “zimmî” statüsünde bulunacaklardır.⁷

“Zimmîyet” kelime olarak; himaye, tesahub, vikaye (kayıрма, koruma, esirgeme) mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etmek, anlamlarını içermektedir.⁸ Zimmî ise “*Müslüman ahid ve emanına girmiş, yahut başka bir ifadeyle İslam hükümetinin usulü dairesinde tabiyetini kabul etmiş olan gayr-i müslim yerinde kullanılır bir tabirdir.*”⁹ İslam devletlerinde, gayrimüslimler İslam devleti hakimiyetinde yaşamayı kabul ettikleri takdirde kendilerine “*Allah ve Peygamber’in zimmesi*” verilirdi. Geniş manada hukuki bir himaye hakkı olan “zimme” ile gayrimüslimlerin maddi ve manevi hayatları devlet tarafından garanti altına alınmakta ve zimmîler, hür insanlar olarak kabul edilmekte, savaş esiri veya köle muamelesine tabi tutulmamaktadırlar. Sadece ehl-i kitaba verilen bu devlet garantisi, Peygamber’in bir hadisine dayanılarak ehl-i kitap olmayanlardan Mecusilere de verilmiştir.¹⁰ Kısaca; bir fıkıh terimi olarak zimmet, Müslüman cemaatin, İslam’ın üstünlüğünü tanımak şartıyla, diğer ilahi dinlerin üyelerine bahsettiği, dostluk ve korumayı ifade ediyordu. Bu sözleşmeden yararlanan kişilere “zimmî”, topluluğa ise “zimmet ehli” deniyordu.¹¹

Zimmet sözleşmesinde sonra, İslam devletinin himayesine giren zimmîler, her türlü zulme ve dışardan gelebilecek saldırılara karşı İslam devletinin himayesi

⁶ Küçük, aynı yer.

⁷ Taha Akyol, *Medine’den Lozan’a*, İstanbul 1997, s. 10 vd.

⁸ Şemseddin Sami, *Kâmus-i Türki*, Dersaadet 1317, s. 649.

⁹ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, c III, s. 663.

¹⁰ Küçük, agm, s. 63.

¹¹ Soykan, age, s 68-69.

altındadırlar. İslam devleti, gayrimüslim tebaanın mal ve canlarını, Müslümanın ki gibi korumakla yükümlüdür ve hatta bu hususta devlet gerekirse savaş dahi yapacaktır.¹²

İslam hukukunda, İslam devletinin himayesini kabul eden ve bu nedenle can ve malları güvence altına alınan zimmîlerin kendi dinlerinde kalarak İslam ülkesinde yaşayabilmelerine izin verildiği gibi, bunların İslam devleti, Müslümanlar, kendi cemaatleri ve diğer zimmî cemaatler ile olan siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerinin de ne şekilde düzenleneceği belirlenmişti. İslam hukukundaki bu düzenlemelerde, şeriat dinsel bir hukuk olduğu için, zimmîlerin dinsel farklılıkları her zaman göz önünde bulunduruluyordu. Dolayısıyla zimmîler Müslümanların ibadetleriyle mükellef olmadıkları gibi zimmîlere kendi dinlerince yasak olmayan fiiller İslam hukuku açısından hukuka aykırılık oluşturmuyordu.¹³ Örneğin; domuz eti yemek ve şarap içmek gibi.¹⁴ Daha açık bir ifadeyle, zimmîler Müslüman olmadıkları için onlara şer'î hükümler uygulanmıyordu. İslam özel hukuku sadece Müslümanlara uygulandığı için özel hukuk açısından kendi toplulukları içinde geçerli olan dini hukuklarına tabidiler. Müslümanlardan farklı olarak yönetilir ve farklı hukuka tabi olurlardı. Bu toplulukların kendi dini ve sosyal yaşamlarını düzenlemelerine belli sınırlar içerisinde izin verilirdi.¹⁵ Özellikle evlilik, boşanma, doğum, neseb, miras, velayet, vesayet gibi aile ve şahsın hukukuna giren konular her din tarafından kendi düzenleme alanı içinde görülüyordu. Bu konuları düzenleyen hükümler genellikle dinin bir parçası olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla aile ve şahsın hukukuna giren konular ile ilgili işlemler her cemaatin dini örgütlerince ve kendi dini kurallarına göre yürütülüyordu. Her dini cemaatin kendi hayatını yaşamasına dayalı bu model, farklı dinlere hoşgörü, dini bir kural olduğundan güçlü bir tatbikat alanı bulmuştur.¹⁶

İslam hukukunun, zimmîlere karşı zulüm yapılmayacağını açık bir şekilde kabul etmiş olması, bunlara karşı hukuk alanında hiçbir ayrımcılığın yapılmadığı anlamına gelmiyordu.¹⁷ Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında, vatandaşlık hak ve yükümlülükleri yönünden bazı farklılıklar vardır. Esasen bu farklılıklardan

¹² Eryılmaz, age, s. 20.

¹³ Soykan, age, s. 85.

¹⁴ Eryılmaz, age, s. 25.

¹⁵ Gülnihal Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996, s. 8.

¹⁶ Akyol, aynı yer.

¹⁷ Soykan, age, s. 86.

dolayı gayrimüslim tebaa, bir çok konuda Müslümanlara göre daha avantajlı imkanlara sahip olmuşlardır.¹⁸

İslam hukukuna göre gayrimüslimlerin hak ve yükümlülüklerini şöyle özetleyebiliriz: Zekat ve cihat gibi Müslümanlar için birer dini vecibe niteliğindeki yükümlülüklerden muaf tutulmuşlardır. Ancak cihat, aynı zamanda vatani savunma yönüyle bir nevi vatandaşlık göreviydi. Bu sebeple askerlikten muaf tutulma karşılığında "cizye" ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Ayrıca devlet hizmetlerinde (*devlet başkanlığı, ordu komutanlığı, ve hakimlik gibi doğrudan doğruya egemenlikle ilgili üst düzeydeki görevler hariç*) çalışabilirler, herhangi bir göreve tayin edilebilirler ve kendilerine Müslüman memurların maaşları kadar ücret ödenirdi. İslam hukukunun gayrimüslimlere tanıdığı en önemli haklar, inanç, ibadet ve eğitim hürriyetleriyle ilgilidir. Zimmiler, kendi inançlarına göre yaşamak ve eğitim yapmak hakkına sahip kılınmışlardı. Bunlara karşılık onlardan, kendi inanç sistemlerine aykırı olmayan İslam kanunlarına uymaları, Müslümanların dini duygularına saygılı olmaları ve himayesine sığındıkları devletin saygınlığına riayet etmeleri istenmiştir.¹⁹

Sonuç olarak; İslam hukukunda, gayrimüslimlere kendi hayatlarını inançları çerçevesinde, tarihte emsali olmayan bir rahatlıkla, yaşamaları fırsatı verilmiş, müstakil bir topluluk olarak devlet organizasyonu içinde yer almışlardır. Müslümanların sahip oldukları bir çok haklardan yararlanmakla birlikte, askerlik gibi önemli bir kamusal mükellefiyetten muaf tutulmuşlardır. Eğitim, ibadet ve aile hukuku gibi alanlarda özerk bir statüye sahip kılındıkları içinde yaşadıkları toplumda eritilme (*asimilasyon*) gibi gayri insani bir durumla karşılaşmaları söz konusu değildir.²⁰ Kısacası zimmiler Müslümanların zimmetindedirler, yani Müslümanlar onlara, Allah'ın emirlerine uyarak söz vermişlerdir. Devletin egemenliğini kabul ettikleri müddetçe canları, malları, ırz ve namusları korunacak ve bunlara dokunulmayacaktır. Zimmiler de buna karşılık devlet "cizye" ve "haraç" denilen vergileri ödeyecekler ve kamu düzenini bozucu davranışlardan kaçınacaklardı.²¹

¹⁸ Eryılmaz, age, s. 20.

¹⁹ H. Tahsin Fendoğlu, **Türk Hukuk Tarihi (Türk Devlet ve Anayasa, Hukuku, Mülkiyet ve Kişinin Hukuku Tarihi)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 205-209.

²⁰ Eryılmaz, age, s. 26.

²¹ Küçük, agm, s. 63.

Osmanlı Devleti daha kuruluşundan itibaren gayrimüslimler ile Müslümanların yoğun ilişkilerinin olduğu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.²² Bu ilişki daha başlangıçtan itibaren “*zimmi*” statüsünde gayrimüslim vatandaşların varlığıyla, tüm yönleriyle (*hukuki, sosyal, ekonomik vs.*) bir uyum ve düzeni gerekli kılmıştır. Osmanlı oluşturduğu düzenle , Ortaçağ ve modern zamanlarda üç tek Tanrılı dini (*İslam, Hristiyanlık, Musevilik*) resmen tanıyan, etnik ve dilsel alt gruplarıyla birlikte uyumlu bir şekilde bir arada yaşamalarını güvence altına alan tek siyasi organizasyondur.²³ Başlangıçta klasik “*İslami Hoşgörü*” şeklinde kendini gösteren bu uyum Fatih Sultan Mehmed döneminde gayrimüslimlere verilen haklarla hukuki bir zemin kazanmıştır.

Fatih döneminde başlayan bu hukukileşme zeminiyle, gayrimüslimler, Osmanlı topraklarının neresinde yaşarlarsa yaşasınlar, hangi dili konuşurlarsa konuşsunlar, hangi ırka mensup olurlarsa olsunlar, inançlarına göre gruplandırılmışlar ve yönetim merkezi İstanbul’da olan bir milletin üyesi olarak Osmanlı siyasi-idari sistemine bağlanmışlardır.²⁴ Bu sistemle Osmanlı, her cemaate örf ve adetlerine göre bir düzen kurma imkanı vermiş. Cemaatler, her türlü dini ve dahili işlerini düzenlemede serbest bırakılmışlardır. Her türlü dini ve vicdani hürriyetten istifade eden kiliselerin politikayla uğraşmaları ise yasaktı. Devlet cemaatlerin dini işlerine karışmazdı. Ancak dini liderlerin aynı zamanda idari vazifelerinin de olması nedeniyle, bunların seçimine müdahale ederdi. Her cemaat dini liderini ve ruhani meclisini serbestçe seçer ve devletin onayına sunar. Padişah tasdik ederse Patrik görevine başlardı. Patriğin başkanlığında oluşan ruhani meclis, cemaatin her meselesiyle meşgul olurdu. Evlenme, boşanma ve vasiyet gibi medeni hakların tamamen kendi dini ve hukuki sistemlerine göre tanzim ve idare ederlerdi. Bazı küçük davalar, kilisede kurulan mahkemelerde, kilise kanunlarına göre görülür, verilen kararlar, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz edilirdi.²⁵

Yukarıda genel olarak özelliklerine değindiğimiz Osmanlı Devleti’nin egemenliği altındaki toplulukları, din ya da mezhep esasına göre örgütleyerek yönetmesine “*millet sistemi*” denilmektedir.²⁶ Ancak millet tabiri günümüzdeki anlamıyla, İngilizce karşılığı olan “*nation*” manasında ırki bir aidiyeti değil, dini bir

²² Osmanlı Devleti’nin Kuruluş aşamasında (Osman ve Orhan Bey Dönemleri) gayrimüslimlerle ilişkiler için bkz. Aşık Paşazade, **Aşık Paşaoğlu Tarihi**, (Hazırlayan Atsız), Ankara 1992, s. 20-22. Ayrıca, Mehmet Neşri, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ**, (Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), Ankara 1949, c. I, s. 87-88.

²³ Kemal H. Karpat, “Giriş”, **Osmanlı ve Dünya**, İstanbul 2001, s. 16.

²⁴ Eryılmaz age, s. 18.

²⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, **Yeni Türkiye Dergisi**, c. 38 (Ermeni Özel Sayısı II), Ankara 2001, s. 692-693.

²⁶ Eryılmaz, age, s. 17.

aidiyeti ifade etmektedir. Doğu milletlerinde bu kavramı bugünkü “nation” anlamında kullanmak, Osmanlı'nın son dönemlerinden özellikle XX. yüzyıl'dan itibaren başlamıştır.²⁷ Cemaat sözcüğüne eş olarak kullanılan²⁸ bu kavram ile Müslüman bir devlet olarak Osmanlı devlet otoriteleri ile gayrimüslim topluluklar arasındaki düzenlemeler tanımlanmıştır.²⁹

Aslında köken olarak da millet kavramı bugün kullanıldığı “nation” anlamından uzaktır. İslam'da millet kavramı, din mezhep, bir din ve mezhebe bağlı topluluk manalarına gelmektedir. Kur'an'da da, din ve şariat anlamlarında kullanılmakta ve bu anlamlarıyla on beş yerde geçmektedir.³⁰ Arapça “millet” kökünden türeyen millet kavramı Osmanlı sözlüklerinde “Din, mezhep; din ve millet ikisi birdir. Bir din veya mezhebde bulunan cemaat” şeklinde açıklanmaktadır.³¹

Osmanlı Devleti zimmîleri birer fert olarak değil millet sistemi içerisinde bir cemaatin üyesi olarak muhatap almıştır ki bu yaklaşım şer'i hukukun doğasından kaynaklanmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İslam hukuku zimmîlerin hem Müslüman fertlerle hem de İslam devleti ile ilişkilerini düzenlerken aynı zamanda zimmîler arasında dini farklılıklardan kaynaklanan bir çizgi de çizmekte ve her iki grubu farklı statülere oturtmaktadır. Bu sebeple de Osmanlı Devleti millet sistemi ile şer'i kurallar gereği gayrimüslimlerin kendi iç ilişkilerinin düzenlenmesini mensup oldukları dinlerin kurallarına terk etmiştir.³²

Bu sistemde, her dini grubun en yüksek din adamlarından biri, kendi cemaatleri tarafından o cemaatin lideri olarak seçilmiş ve kendi topluluğunu düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilmiştir. Böylece din esasına dayanan cemaatler beratlarla kendilerine verilen özerklik sayesinde, Osmanlı egemenliğinde, kendi din, hukuk ve geleneklerini korumuşlar ve baskı görmeden kendi hukuk ve geleneklerini uygulamışlardır. Dini cemaatlerin liderleri ise birer devlet memuru gibi, kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden Sultan'a karşı sorumlu tutulmuşlardır.³³

Millet sisteminde halk din ve mezhep esasına dayanan kompartımanlara ayrılmıştır. Bu sistem içinde fert, etnik ve lisan aidiyetine göre değil, din ve mezhep aidiyeti esasına göre bir cemaate bağlıdır. Mesela Ermenilerin hepsi Ermeni milleti

²⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, c. 10, s. 217.

²⁸ Küçük, agm, s. 211.

²⁹ Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, **Osmanlı** c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 245.

³⁰ Eryılmaz, age, s. 17.

³¹ Şemsedin Sami, **Kâmus-i Türki**, s.1400.

³² Gül Akyılmaz, “Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, **Yeni Türkiye Dergisi**, c. 38 (Ermeni Özel Sayısı II), Ankara 2001, s.672.

³³ Bozkurt, age, s. 10.

olarak değil; Gregoryen (Ermeni), Ermeni-Katolik ve XIX. yüzyıl'da da Protestan olarak millet halinde teşkilatlanmıştı. Hatta bir süre Süryani Kadim cemaati de Ermeni cemaati ile birlikteydi. Bunun nedeni ikisinin de Kadıköy karşıtı denen Monofozist mezhep içinde olmalarıdır.³⁴

Gayrimüslimlerin devlet otoritesiyle olan ilişkilerini, daha önce de belirttiğimiz gibi, genellikle millet lideri sağlamış ve bu liderler milletlerinin davranışları, vergi ve diğer yükümlülükleri açısından padişaha ve memurlarına karşı sorumlu olmuşlardır.³⁵ Bu liderler kendi cemaatleri tarafından seçilir ve padişah'ın onayı ile göreve başlardı bu liderler kayd-ı hayat şartı ile makamlarında oturur, vatana ihanet etmedikçe veya kendi topluluklarının kurallarına aykırı davranmadıkça görevden alınmazlardı. Osmanlı Devleti yeni seçilen cemaat liderine dini ve hukuki yetkilerini içeren bir berat yollardı. Bu beratların içeriği yüzyıllarca hemen hiç değişmemiştir. Beratta Patriğin seçiminin tasdik edildiği belirtilerek, Patriğin topluluğun mallarının idarede, ayin ve dinlerine dair diğer hususlarda tam bir serbesti içinde olduğu, cemaatinde belli miktarda iane toplayabileceği, kendisinin, din adamlarının vergiden muaf oldukları, kilise mallarından gümrük vergisi alınmayacağı, kilise mensuplarının yalnız Patriklik aracılığıyla tutuklanabilecekleri, adi suçları işlemeleri halinde cezalandırılmaları için Patriğin onların dini sıfatlarını kaldırması gerektiği, cemaate bağlı olanların evlenme, boşanma, miras gibi meselelerinin Patriğin ya da onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getirecekleri yazılırdı. Millet mensupları, dini liderlerinin bu yetkilerine rağmen, dini liderlerin veya ruhanilerin kötü idareleri ve suistimalleri ile ilgili olarak doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'ne başvurabilmişlerdir. Her cemaat belli bir hiyerarşi içinde en küçük yerleşim birimine kadar örgütlenmiştir. Gayrimüslimlerin yaşadıkları mahallelerde papaz ve kocabaşlar mahallenin mülki ve belediyeye ilişkin işlerinde kadının temsilcisi sayılmışlardır. Bu papaz ve kocabaşlar ölüm, doğum, nüfus kayıtlarını da tutmuşlardır.³⁶ Her millet eğitim, din, devlet, toplumsal güvenlik gibi görevleri yerine getirmek için kendi kurumların oluşturup, idare etmişler bu çerçevede dini liderler hastane, vakıf ve eğitim kurumlarının yönetiminde de geniş yetkilere sahip olmuşlardır.³⁷

³⁴ Ortaylı, agm, s. 218.

³⁵ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1982, s. 214.

³⁶ Bozkurt, age, s. 29-30.

³⁷ Akyılmaz, agm, s. 674.

Millet sisteminde fert, doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhani, mali idari otoritesine bağlı olarak yaşar. Ancak ihtida ederse bu kompartımanı değiştirir. Millet kompartımanında bulunmak, modern toplumdaki azınlığın aksine, bir eziklikten çok güvenlik ve vakar verir. Kişi kendi toplumsal grubu içinde kendi ananesi ve sözlü kültürü içinde yaşar. Kompartımanlar arası çatışma azdır, modern toplumdaki azınlık ferdi gibi çevre ile didişme, kimlik ispatı, asimile olma veya asimilasyona karşı direnme dolayısıyla çatışmacı davranışlara girme gibi durumlar söz konusu değildir.³⁸ Bu sistem ile hem her kompartımanın genel yapısı korunuyor, hem de gayrimüslimlerin Müslümanlardan ayrılmaları sağlanarak dini bir hassasiyet de korunmuş oluyordu.³⁹

Millet sistemi bir sosyal sınıflama esasına dayanmamasına rağmen her millet grubu içinde Osmanlı toplumunun imtiyazlıları olabilir. Genellikle askeri zümre diye adlandırılan ve hizmetleri karşılığı kısmen veya tamamen vergilerden muaf olan kesim, sadece Müslümanlarda değil tüm millet grubunda vardır. Mesela; martalos dediğimiz Hristiyan askerler, voynuk dediğimiz sipahi statüsündeki Bulgar savaşçılar, muhtelif dinden derbentçiler veya bir metropolit bir Ermeni vartabed veya amira zümresi memurlar veya bir haham, hahambaşı tıpkı Müslüman bir müderris, mütevellî vs. gibidir.⁴⁰

İslam hukuku kaynaklı olan millet sistemi gereği Osmanlı Devleti zimmîlere bir çok alanda kendi dini hukuklarını uygulama imkanı vermiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin hukuki durumlarını şu başlıklar altında değerlendirebiliriz.

Aile Hukuku Açısından Zimmîler

Aile hukuku çerçevesi içinde gayrimüslimler arasında evlenme ve boşanma tamamen kendi din adamlarının yetkisine bırakılmıştır. İki zimmî arasındaki evlenme ve boşanmayla ilgili olarak hemen hemen bütün belgelerde şu kayıtlar vardır; “*bir zimmîye erinden kaçarsa veya bir zimmî avret almalı ve boşamalı olsa, aralarına rahib-i mezburdan başka hiç kimse girmeye ve karuşmaya*”.⁴¹ Bazen din adamları, naib ve mahalle imamlarının gelişigüzel gayrimüslimlerin nikahlarını kıydıklarını şikayetiyle yapılan başvurular sonucunda, kadılarından ve naiplerden bu konularda rol oynamamaları emredilmiştir.⁴²

³⁸ Ortaylı, agm, s. 217.

³⁹ Bozkurt, age, s. 10.

⁴⁰ Ortaylı, agm, s. 218.

⁴¹ Yavuz Ercan, ; “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödediği Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar, **Belleten**, c LV, Ağustos 1991, s. 1145.

⁴² Ali Aktan, “ Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri'deki Gayrimüslim Tebaanın Durumu”, **III. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri 2000, s. 20.

Evlilik ve boşanma dışındaki drahom, çeyiz, mehir ve nafaka gibi bugün için özel hukuk alanına giren meseleler de Osmanlı Devleti'nde dini işlerden sayılmış ve bu konularda da din adamları yetkili kılınmıştır.⁴³

Gayrimüslimler kendi din adamlarının yetkisine rağmen bazen, diğer davalarda olduğu gibi, evlilik ve boşanma için de mahalle imamlarına veya kadılara başvurmuşlardır.⁴⁴

Miras Hukuku Açısından Zimmîler

İslam Hukukuna göre aynı İslam toprağında yaşayan iki zimmînin miras ilişkileri kendi dini ve sosyal kurallarına göre belirlenirdi.

Zimmîlerin kendi aralarındaki miras meseleleri mensup oldukları dinin kurallarına göre halledilir ve problemleri cemaatlerinin din adamları tarafından çözümlenirken zaman zaman zimmîler konunun çözümü için devletten yardım istemişler ve şer'î mahkemelere de başvurmuşlardır.⁴⁵

Zimmî din adamlarının mallarının öldükten sonra kendi topluluklarına mı yoksa devlete mi kalacağı sorunu çeşitli dönemlerde farklı şekillerde çözüme bağlanmıştır. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni devrinde verilen fermanlarla ölen din adamlarının terekelerinin patrikliğe kalmasına izin verilirken, IV. Mehmet 1649 tarihli fermanla ölen din adamlarının mallarının 5.000 akçeye kadar olan kısmını Patriğin alabileceğini, değeri bunu geçen malların ise devlete kalacağını belirtmiştir.⁴⁶ Ancak bu kuralın tekrar değişikliğe uğradığı 1219 (1804) tarihli bir şer'îye sicilinde ölen papaz, keşiş ve diğer din adamlarının para, eşya ve kiliseye dair nesi varsa Metropolit'e kalacağı ve Osmanlı makamlarının buna karışamayacağı şeklindeki kayıttan anlaşılmaktadır.⁴⁷

Zimmîler açısından İslam Miras hukukunun getirdiği en önemli kısıtlama din ayrılığının bir miras engeli olarak kabul edilmesi ve bunu sonucunda zimmîler ile Müslümanların birbirlerine mirasçı olamamalarıdır. Bu sebeple ehl-i kitap bir kadınla evli olan Müslüman erkek ile karısı arasında mirasçılık ilişkisi kurulamaz. Yani zimmî bir kadınla evli olan Müslüman ne karısına miras bırakabilir, ne de ona mirasçı olabilir. Bir Müslüman erkekle bir zimmî kadının evliliğinden doğan çocuklar babalarının dininden sayıldıklarından anneleriyle miras bağları yoktur.⁴⁸

Borçlar ve Ticaret Hukuku Açısından Zimmîler

⁴³ Bozkurt, age, s. 14.

⁴⁴ Örnekler için bkz. Ercan, agm, s. 1145 ve Akyılmaz, agm, s.675.

⁴⁵ Akyılmaz, agm, s.676.

⁴⁶ Ercan, "Türkiye'de Gayrimüslimler", s.1145.

⁴⁷ Bozkurt, age, s. 15.

⁴⁸ Akyılmaz, agm, s.676.

Borçlar ve ticaret hukuku açısından zimmiler birkaç istisna dışında İslam Hukukuna tabidirler. Herşeyden önce zimmiler mülkiyet hakkına sahiptirler. Üstelik zimmet anlaşması ile malları İslam devletinin teminatı altına alınmış, mallarına yönelik saldırılar Müslümanların mallarına saldırılarla bir tutulmuş ve defedilmeye çalışılmıştır.

Zimmilerin kendi aralarında yaptıkları sözleşmelerde İslam hukuku kuralları ile bağlı olma zorunluluğu yoktur. Mesela gözden uzak olmak şartıyla içki ve domuz alışverişi yapabilirler, bu malları hibe edebilirler.⁴⁹ Ancak Müslümanlarla bu mallara ilişkin ticaret yapamazlar ve faiz şartı koyamazlar.⁵⁰ Zaman zaman Patrikler, hükümetin isteği üzerine şarabın Müslümanlara satılmayacağına dair hükümete taahhütte bulunurlardı.⁵¹

Zimmiler bu küçük kısıtlamalar dışında Müslümanlarla her türlü borç ve ticaret ilişkisine girebilirler ve Müslümanlarla ortak şirketler kurabilirlerdi. Zimmiler ile Müslümanlar arasında ticari ilişkiden doğan anlaşmazlıkları kadı önüne götürürlerdi. Bir çok şer'îye sicilinden zimmilerin kadı önünde haklarını serbestçe savundukları ve elde ettikleri anlaşılmaktadır.

Zimmiler kendi aralarındaki, sözleşmelerde İslam Hukuku kuralları ile bağlı değillerdi. Ama bu tip sözleşmelerden doğan anlaşmazlıkları kadı önüne götürme hakları vardı.⁵²

Usul Hukuku Açısından Zimmiler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan zimmilerin medeni hukuka ilişkin davaları cemaat mahkemeleri tarafından görülürdü. Aynı dini topluluğa bağlı kişiler, Patrik ya da hahambaşı tarafından kurulan cemaat mahkemelerinde yargılanırlardı. Aynı cemaate mensup kişiler arasındaki davalar ise ilgili cemaat başkanları tarafından hakemlik yoluyla çözülemezse, şer'î mahkemeler önüne getirilirdi. Cemaat mahkemeleri tarafında verilen hükümler, onlar adına Osmanlı Devleti tarafından infaz ve icra olunurdu.

Ancak şer'îye sicillerinden, zimmilerin özel hukuka ilişkin davalarını ve noterlik işlerini tercihen kadı önüne getirdiklerini görüyoruz.⁵³ İslam hukukuna göre davada başlıca deliller tanıklar ve senetlerdir. Bir kimsenin davada Müslümanlara karşı tanıklık edebilmesi için Müslüman olması şartı aranırdı. Farklı

⁴⁹ Akyılmaz, agm, s. 676.

⁵⁰ Bozkurt, age, s.16.

⁵¹ Eryılmaz, age, s. 55.

⁵² Bozkurt, age, s.18.

⁵³ Örneğin bkz; İbrahim Özcoşar, "438 Numaralı Hicri 1283-1284 (M. 1866-1867) Tarihli Şer'îyye Siciline Göre Siverek'te Sosyal Hayat", **Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri**, Şanlıurfa 2001. İbrahim Özcoşar, 315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M. 1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'îyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, Diyarbakır 2000, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

cemaatlere mensup zimmilerin birbirlerine karşı şahitlik edebilecekleri genelde kabul edilmiştir. Bunlar şahitlik sırasında kendi dinlerine göre yemin ederlerdi. Ancak, Ebusuud Efendi'nin kilise ve havraya gitmeyen bir gayrimüslimin şehadetinin kabul edilmeyeceği yolunda fetvası bulunmaktadır.⁵⁴

Bu arada gayrimüslimlerin haklarını arayabilmek için mahkemelerde çözüm bulamadıkları konuları, Müslümanlar gibi Divan-ı Hümayuna da götürebiliyorlardı.⁵⁵ Örneğin bir kızı damadı tarafından öldürülüp, bazı malları gaspedilmiş bir gayrimüslim kadın, hakkını arayabilmek için Kayseri'den kalkıp İstanbul'a gidebiliyordu.⁵⁶

Ceza Hukukunda Zimmîler

Ceza hukuku açısından İslam hukuku, Osmanlı İmparatorluğu'nda tam uygulanmamıştır. Zira, bazen fikhın kesinlikle emrettiği cezalar değiştirilmiş bazen de fıkhta olmayan yeni cezalar konulmuştur. İşlenen suçlardan dolayı verilen cezaları; bedeli önceden belirlenmiş cezalar, kadının taktirine bırakılmış tazir cezaları şeklinde ikiye ayırabiliriz. Her iki ceza uygulamasında da genel olarak Müslim-Gayrimüslim eşitliği ileri sürülebilir.⁵⁷ Zaten zimmîler, zimmet anlaşmasını yapmakla İslam ceza hukuku hükümlerine tabi olmayı kabul etmişlerdir.⁵⁸

Kıyas suçları açısından konuya baktığımızda; İslam hukukunda bir zimmîyi kasten öldüren bir başka zimmî gerekli şartlar oluşursa kıyas cezasına çarptırılır. Bir zimmînin bir Müslüman tarafından öldürülmesi durumunda ise suçlu Müslümanın öldürülemeyeceği şeklindeki genel hükmün aksine Osmanlı Devleti'nde, Hanefi fikhındaki zimmîyi öldüren Müslümana kıyas uygulanması yolundaki görüş kabul edilmiş ve tatbik edilmiştir.⁵⁹

Kıyasın uygulanmadığı durumlarda suçlu zimmîlere, bu gibi hallerde Müslümanlara uygulanan cezanın yarısı uygulanırdı. Kanuni, Kanunnamesi'nde öldürme ve yaralama suçları için “ *eğer bu zikrolunan kazaya kafirden sadır olsa vech-i mesfur üzere Müslüman ceremenin nüsfi alına*” ve zina suçları için “ *...bu zikrolunan ceraim kafirden sadır olsa, gani kafirden, gan, Müslümandan alınan cerimenin nüsfi.....*” denilmektedir.⁶⁰

⁵⁴ Bozkurt, age, s. 23-24.

⁵⁵ Necdet Öztürk, “Osmanlı'nın Gayrimüslimlere Bakışı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 131(Ermeni Meselesi Özel Sayısı), Ankara 2001, s. 14.

⁵⁶ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul 1998, s. 116-117.

⁵⁷ Ercan, “Türkiye'de Gayrimüslimler”, s. 1142.

⁵⁸ Akyılmaz, agm, s. 677.

⁵⁹ Akyılmaz, agm, s. 677.

⁶⁰ Ercan, “Türkiye'de Gayrimüslimler”, s. 1143 ve Bozkurt, age, s. 25.

Kendi dinlerine karşı gelerek dini nitelikte suç işleyen zimmilerin cezalandırılmaları ise Patrikler ve Hahambaşına bırakılmıştır. Osmanlı Devleti bu konuda hiçbir müdahalede bulunmamıştır. ⁶¹

Vergi Hukuku Açısından Zimmîler

Osmanlı Devleti'ndeki zimmîler İslam hukukuna göre vergilendirilirdi. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ile gayrimüslimleri birbirinden ekonomik olarak ayıran en önemli, belki de tek, fark cizyedir. Dolayısıyla cizye, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin ekonomik durumu bahsinde bütün araştırmalarda geniş bir şekilde yer almıştır.

Osmanlı Devleti'nde cizye, gayrimüslim halk içinde belli bir takım şartları taşıyan kimselerden kişi başına alınan vergi idi. Gayrimüslim tebaaya tanınan haklara mukabil, onlardan istenen en önemli şey bazı şartlar dahilinde, yılda kişi başına belirli miktarda "cizye" adında bir vergi vermeleridir.⁶² Şartlar belli bir yaşta bulunmak (14-75), hasta, sakat ve işsiz olmamak, ehl-i zimmet olmaktı. Bu nitelikleri üzerinde taşıyan her zimmî cizye ödemekle yükümlü idi.1670 tarihli Kandiye Kanunu'nda cizye şöyle tarif edilmiştir: "*Haraç iki nev'i olmak üzere mebni olup, nev'-i evvelki keferenin ruusuna vaz' olunur. Cizye ile müsemmadır.*"⁶³

Osmanlılardan önceki Türk-İslam devletlerinden intikal eden şer'i bir vergi olan cizyenin menşei eski Yunanlılara ve Romalılarına kadar çıkarılmaktadır. Hatta Balkanlar'da Osmanlılarca fethedilen mıntikalarda yerli halkın kralları zamanında da cizye'ye mukabil "*resm-i flori*" veya başka isimler altında aynı mahiyette bir vergi ödedikleri Osmanlı kanunnamelerinden anlaşılmaktadır.⁶⁴ Kökü İslam hukukuna dayanan cizye, Osmanlı Devleti döneminde de dinsel özelliğini korumuştur.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde bir bölgeye veya şahsa cizye veya haraç tayin edileceği zaman verilen ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri belgelerde meselenin aslının İslam hukukundan geldiği ve İslamiyet'in ilk yıllarında nasıl uygulandığı ve ne miktar vergi alındığı belirtilmek suretiyle cizye ve haracın meşruluğu gösterilmeye çalışılmıştır. Bu dinsel mazeret bir tarafa bırakılsa bile, Osmanlı Devleti'nin Müslüman olmayan halktan aldığı cizye ve haraç vergisinde, Müslümanlara nazaran bir gayr-i meşruluk görülmemektedir. Çünkü yalnız zimmîlerin verdiği bu vergilere karşılık, zekat gibi yalnız Müslümanlara özgü olan vergiler de vardı. Cizye'yi zekat ve askerlikten muaf olmanın karşılığı olarak kabul edersek, haraç da

⁶¹ Bozkurt, age, s. 26.

⁶² Bilal Eryılmaz, age, s.23.

⁶³ Yavuz Ercan, "Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler", s. 371.

⁶⁴ Ünal, age, s. 152.

⁶⁵ Ercan, "Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler", s. 372.

Müslümanın ödediği çift resmi veya resm-i dönüm de denilen toprak vergisinin karşılığı olabilir. Ancak, Müslümanın verdiği toprak vergisi ile Müslüman olmayanların ödediği haraç arasında, çoğu zaman, Müslüman lehine bir fark olmuştur. Devletin bilinçli bir politikasının sonucu olmasa bile şurasını önemle belirtmek gerekir ki pek gelir sağlamayan bir çok devlet memuriyeti ile hemen hemen hiçbir gelir sağlamayan askerlik hizmetinden Müslüman olmayan halkın muaf tutulması, sonucu bakımından zimmîler lehine mukayese kabul etmez bir avantaj sağlamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde ehl-i hizmet, her türlü tehlike ve gelir getirmeyen korunmuş olarak ticaret ve sanatla uğraşmış ve imparatorluğun iktisadi hayatını hemen hemen bütünüyle ele geçirmiştir. Bu durum karşısında, zimmîlerden alınan haraç ve cizye tamamiyle meşruluk kazanmaktadır.⁶⁶

Cizye, “*maktu*” ve “*alerruüs*” yani kişi başına olmak üzere iki çeşittir. Maktu cizye, fetih zamanında sulh yoluyla belirlenen ve genellikle devlete bağlı gayrimüslim devletler için uygulanan cizyedir. Örneğin, Eflak ve Boğdan ile Dubrovnik Cumhuriyetinin cizyesi maktu cizyedir. Bunlardan cizye, fetih zamanında ne miktarda karalaştırılmışsa öylece alınmaktaydı. Alerruüs cizye ise, mükelleflerin mali durumu dikkate alınarak şahıs üzerine tarh olunan vergidir.⁶⁷

Tanzimattan sonra Avrupalılar cizyenin, ilan olunan vergide eşitlik ilkesine ters olduğu yönünde propagandalara başladılar. Halbuki, Osmanlı Devleti bir İslam devleti olarak cizyeden vazgeçemezdi. Bununla beraber Babîâli, 1852 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islahat Fermanı'nda bu esas ilan olundu ve cizye, “*bedel-i askeriye*” çevrildi.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nde haraç, cizye gibi şer'i vergilerle, bunların dışında kalan örfi vergilerden bağışlanan zimmîler vardı. Bunlar belgelerde genellikle muaf ve müsellemler diye geçmektedir. Bir zimmînin veya zimmî topluluğunu vergilerden bağışlanması mutlaka bir hizmet karşılığı olurdu. Geçit yerlerinde, kalelerde, adalarda ve sınır boylarında bulunan gayrimüslimler coğrafi konumları ve buralarda gördükleri hizmet nedeniyle ya cizye ve diğer vergilerden muaf tutulurlar veya pek az vergi öderlerdi. Diğer yandan uclarda bulunan kalelerin onarım ve yapımında çalışan, madenlerde çalışan, Müslümanlara ait bir kuruma vakfedilen topraklar üzerinde yaşayan, vergi toplanmasına yardım eden, zimmî iken Müslüman olan, verimsiz topraklarda oturan, çalışamayacak kadar yaşlanan zimmîlerden durumuna göre kısmen veya tamamen vergi alınmazdı. Zimmîler

⁶⁶ Fendoğlu, s. 208.

⁶⁷ Eryılmaz, age, s. 51.

⁶⁸ İnalçık, age, s. 368-369.

yaptıkları genel hizmetler dışında, devlet memuru ve asker olarak görev yapanlar da vergiden muaf tutulmuşlardır. Özellikle zimmîlerin kalabalık olduğu yerlerde yine kendi aralarında seçtikleri yöneticiler bu gruptandır. Bu yöneticiler genellikle melik, kinez, pirimikür, teklic, biro veya voyvoda diye adlandırılırdı. Ordunun daha çok geri hizmetlerinde çalışan askeri sınıftan voynuk, martalos, ve eflaklar vergiden muaf tutulmuşlardır. Bunlardan voynuklar casusluk işlerinde devlete önemli hizmetler görmüşlerdir. Zımî doğancılar da durumu göre bazen tam bazen de kısmen vergiden muaftırlar. Din adamları da başlangıçta vergiden muaftırlar. Ancak zamanla bu imtiyazı kötüye kullandıklarından kaldırılmıştır. Mesela, önceleri tüm din adamları vergiden muaf iken sonradan çalışıp para kazanan ve ticaret işiyle uğraşanlar vergiye tabi olmuşlardır. Vergiden bağışlanma, hastalar, sakatlar, yaşlılar ve kendini tamamen ibadet vermiş ve başka hiçbir işle meşgul olmayan gerçek din adamlarına uygulanmıştır.⁶⁹

Gayrimüslimlerden, devletin topladığı vergiler dışında bir de kendi dini kurumlarınca da vergiler toplanmaktaydı. Her cemaatin idaresine ve dini işlerine ilişkin giderler bu vergilerle ödenirdi. Ancak bunu yaparken kendi cemaatlerini ağır vergi yükü altına sokmamaları için, Patrikler devlet tarafından denetlenirlerdi.⁷⁰

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin hukuki durumundan bahsederken belirtilmesi gereken önemli bir husus da gayrimüslimlerin, Osmanlı egemenliğinde geniş bir şekilde din ve vicdan hürriyetine sahip olduğudur. Bu hürriyet çerçevesinde gayrimüslimler dini inançlarının gereğini rahatlıkla yerine getirebilmekte, kilise okulları vasıtasıyla dini inançlarını çocuklarına serbestçe öğretebilmekteydiler.

Statüleri fermanlarla belirlenen ibadet yerlerinin bütünüyle dokunulmazlığı vardı. Devlet bu ibadethanelerin iç teşkilatına ve idaresine kesinlikle karışmamış; ibadet yerlerinin idaresi ile ilgili cemaatlerin yönetim teşkilatlarına bırakılmıştır.⁷¹

Ancak bu hürriyetlerin yanında bazı kısıtlamalar da yok değildir. Osmanlı'da din ve vicdan hürriyeti ile ilgili olarak üzerinde en fazla durulan konu zimmîlere ait ibadethanelerin tamiri ve yenilerinin inşa edilmesi olmuştur. İslam Hukuku kuralları gereğince tamir ve yeni ibadethanelerin inşası için devletten izin alınmasının yanı sıra hukuki meşruluğu sağlamak için devrin Şeyhülislamından da fetva istenmiştir. Genelde bütün Osmanlı padişahları kilise tamirine izin

⁶⁹ Ercan, "Gayrimüslimlerin Ödedikler Vergiler", s. 378-379.

⁷⁰ Bozkurt, age, s. 31.

⁷¹ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterlerinin' Kaynak Olarak Önemi", **OTAM**, sayı 9, Ankara 1998, s. 158.

verirlerken, yeni kilise inşasına izin veren Osmanlı padişahı da pek çoktur.⁷² Kiliselerin tamiriyle ilgili olarak “*Bir beldede sakin zimmî taifesinin, kiliselerinin bazı mevâzu harabe olup, muhtac-imeremmet ollsa taife-i mezbure, kilisenin vaz’-ı kadimi üzere harap olan mevâzide tamir ve meremmet etmeğe kadir olurlar mı? El-cevab: Olurlar.*” şeklindeki fetva hükmü daima geçerliliğini korumuştur.⁷³

Sonuç olarak; Osmanlı Devleti İslam Hukukunu uygulayan bir devlet olarak, bünyesinde barındırdığı yoğun gayrimüslim nüfusa İslam Hukukunun gayrimüslimler konusunda, o güne kadar en gelişmiş modelini “*millet sistemi*” adıyla uygulamıştır. Bu model sayesinde, batılı devletlerin müdahalelerine kadar olan dönemde farklı inançlara sahip milletler, Osmanlı egemenliğinde tarihte eşine az rastlanır bir uyum ve birliktelik örneği sergilemişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

ADIYEKE, Nuri; “ İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, c IV (Toplum), Ankara 1999.

AKDAĞ ,Mustafa; **Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, İstanbul 1995, c I-II.

AKTAN, Ali “ Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri’deki Gayrimüslim Tebaanın Durumu”, **III. Kayseri ve Yöresi Tarihi Sempozyumu Bildirileri**, Kayseri 2000.

AKYILMAZ,Gül; “Tanzimat’tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü”, **Yeni Türkiye Ermeni Özel Sayısı II**, Sayı 38,İstanbul 2001.

AKYOL, Taha; **Medine’den Lozan’a**, İstanbul 1997.

Aşık Paşazade, **Aşık Paşaoğlu Tarihi**, (Hazırlayan Atsız), Ankara 1992.

AYDIN, M. Akif; “Osmanlıda Hukuk”, **Osmanlı Devleti Tarihi** (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1999.

BOZKURT, Gülnihal; **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara 1996.

BRAUDE,Benjamin; “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, **Osmanlı** c. IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.

CEVDET, Küçük; “Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler ve Millet Sistemi”, **II. Osmanlı Sempozyumu** (Sögüt 1985), Ankara 1986.

ERCAN, Yavuz; “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, **Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları**, c IV (Toplum), Ankara 1999.

⁷² Akyılmaz, age, s. 679.

⁷³ Aktan, agm, s.12.

- DİCLE ÜNİVERSİTESİ HUKUK FAKÜLTESİ DERGİSİ YIL 2003 SAYI 7
ERCAN, Yavuz; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Ödediği Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar, **Belleten** ,c LV, Ağustos 1991.
- ERYILMAZ, Bilal; **Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi**, İstanbul 1996.
- FENDOĞLU, H. Tahsin, **Türk Hukuk Tarihi (Türk Devlet ve Anayasa, Hukuku, Mülkiyet ve Kişinin Hukuku Tarihi)**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000
- FAROQHİ, Suraiya; **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, İstanbul 1998.
- GÜLER, Ali; "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterlerinin' Kaynak Olarak Önemi", **OTAM**, sayı 9, Ankara 1998.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı Ve Sosyal Yapı**, Ankara 1998.
- İNALCIK, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul 1993.
- KARPAT, Kemal H.; "Giriş", **Osmanlı ve Dünya**, İstanbul 2001.
- KÜÇÜK, Cevdet ;"Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", **Yeni Türkiye Dergisi**, c. 38 (Ermeni Özel Sayısı II), Ankara 2001.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara 1998.
- Mehmet Neşri, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ**, (Hazırlayan: Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen), Ankara 1949.
- ORTAYLI, İlber ;"Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", **Türkler**,Yeni Türkiye Yayınları, c. 10, Ankara 2001.
- ÖZCOŞAR, İbrahim; "438 Numaralı Hicri 1283-1284 (M. 1866-1867) Tarihli Şer'iyye Siciline Göre Siverek'te Sosyal Hayat", **Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri** , Şanlıurfa 2001.
- ÖZCOŞAR, İbrahim; **315 Numaralı Hicri 1154-1155 (M. 1741-1742) Tarihli Diyarbakır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi**, Diyarbakır 2000, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- ÖZTÜRK, Necdet ;"Osmanlı'nın Gayrimüslimlere Bakışı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 131(Ermeni Meselesi Özel Sayısı), Ankara 2001.
- PAKALIN M. Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1993.
- SAMİ, Şemseddin; **Kâmus-i Türki**, Dersaadet 1317.
- ÜNAL, Mehmet Ali ;**Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, İsparta 1997.